

УДК 37.01+39(470.47)

ТУУЖД НЕРЭН ТУУРУЛСН МАЗН БААТР (Т.С. ТЯГИНОВАС БИЧЖ АВСН МАТЕРИАЛМУДАР)

Баир Макаровна Коваева

филолог номин кандидат, доцент

Б.Б. Городовиковин нертэ Хальмг ик сурһуль, Элст, Өрөсөн Федерац

E-mail: bkovaeva@mail.ru

Товч хураңһу

Хальмг улсин туужлгч материалмуд олн учр-утхта. Хальмг туужд күндтэ күн бээснь лавта. Нернь туурсн улсин дүрнь мартгддо йовна. Теднэ негнь – Мазн баатр. Мазн баатр 1672–1677 жилмүдт хальмг церг толһалж, орс болн серкш цергүдлэ хамдан өшөтнэ өмнөс босч, цогц эмэн эрвллго, улан цусан асхн ноолдж йовсн күн. Мазна туск кесг цаасд «Центральный Государственный архив древних актов» (ЦГАДА) гидг Москван санд хадһлата. Мана өдрмүдт чигн Мазн баатрин тускар дала юм медж болхмн. Энүнэ нерн бас олн домг-дуунд орж, хальмгуд дунд мөңкрсн бээнэ. Эн сэн ухан-седвэртэ, дээнэ көлд тахшсн зөргтэ дээчин туск то-томжан уга амн туужс бээнэ. Эн статьяд келмрч Т.С. Тягинован келж өгсн 3 амн туужс барлгджана. Эн туульсиг 2018 жилин хаврар Хальмг ик сурһулин көдлөч, филологин номин кандидат Б. М. Коваева чикэн өгж соңсч, видеокамерэр бичж авсн деерэн, үгмүдинь һарар бичж авсмн. Эн статьяд барлгдсн амн туужс торһуд хальмгудын өвэрцсиг ил медүлжэнэ. Орс келнэс хальмгшрулсн үгмүд чигн харһна. Мазна баатрлг дүр олн-эмтнэ санлд тодлгдж үлдх зөвтэ.

Түлкүр үг

Хальмг амн туужс, туужин зөөр, Мазн баатр, саадг, Ижл.

UDC 37.01+39(470.47)

HISTORICAL HERO MAZAN BATOR (BY ORAL STORIES WRITTEN FROM T.S. TYAGINOVA)

Bair Makarovna Kovaeva

Candidate of Philology, Associate Professor

Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: bkovaeva@mail.ru

Annotation

The history of Kalmyks is rich in material. Certainly there were honorable people in the history of Kalmyks. Their names will not be forgotten. One of them is Mazan Bator. In 1672-1677, Mazan Bator was the leader of the army, which stood up along with the Russians and Circassians for the enemy, gave their life, and poured their red blood. Some documents about Mazan are stored in the Central State Archive of Ancient Acts (TsGADA) in Moscow. Nowadays, many things are known about Mazan. This name is also included in many legends and has been immortalized among the Kalmyks. In this article, 3 oral story told by T. S. Tyaginoва will be published. These 3 story were written in the spring of 2018 by B. M. Kovaeva who listened Tyaginoва, recorded her words with a video camera, and by hand. Oral history is the collection and study of historical information about individuals, important events using audiotapes, videotapes, or transcriptions of interviews. The oral stories about brave warrior, who had a good mind and a good heart, published in this article, reveal the history of the Kalmyks. There are some words borrowed from the Russian language. Mazan's heroic character deserves to be highlighted in public memory and opinion.

Keywords

Kalmyk oral stories, heritage, Mazan bator, bow, Volga.

О Р Ш Л

Өдгэ цагт экспедиц бүрдэж, таңһчин селэн, район болһнар йовулад, хуучна цагт үүдсн туужс зөвөр олн улсас бичж авх седвэр Хальмг ик сурһулин Хальмг келн-бичгин болн дорд үзг шинжлэлтин деед сурһулин ик туста үүлдвр гиж тоолхмн.

Сарпа селэнд бээсн Боктан Борис Васильевичас, Көтчнр селэнд бээдг Нандша Дорж Бадмаевичэс, Лагань балһснд бээдг Басангов Сака Моняевичэс болн нань чигн билгтэ таңһчин келмрчнрэс олн-зүсн утхта, хурц келэр чимлгдсн дала тууль-туужс бичгдж авгдв. Эдн цуһар «Хуучн үгд худл уга» (2018), «По следам Номто Очирова» () гидг дегтрмүдт барлгдв.

Урднь Шин Мөр селэнд бээсн Буутан Санжас бичж авсн туульс «Буутан Санжин туульс» гидг онц хойр дегтр болж барлгдсмн. Сарпа селэнд бээсн Боктан Шаняһас бичж авсн материалмуд «Алтн чеежтэ келмрч Боктан Шаня» гидг дегтрт орсмн (2010).

Хальмг эмтн кезэнэс нааран амн урн үгдэн һавц, келмрч, туульч, жаңһрч улсарн йилһрдг бээсмн. Үйэс-үй күртл дамжж келж олн-эмтнд үүдсн амн үгин зөөр алдл уга хадһлгддәд йовдгнь келмрч улсин арһ бээснь маднд медгджәнә. Ода бийнь чигн мана таңһчд амн урн үгдэн мергн, тууль-тууж тодлсн улснь цөн биш.

Эднә негнь — Т. С. Тягинова (2004). Урн келмрч Т.С. Тягинова миңһн йисн зун һүчдгч жилд Хар Толһа хотнд (өдгэ цагин Яшкульск района Хар Толһа селән) төрсмн. Бичкнднь эцкнь Торһа гидг нер өгсмн. Күүкнә нернь ирлцж, торһа шовун мет, йир сээхн жиңһсн дууһарн эмт байрулв. Хөөннь, паспорт авсн цагтнь, Таисия гидг орс нер бичж.

2011 жилд Б. Б. Горяева «Т. С. Тягинован амн урн үгин көрңгәс» гидг дегтр барлсмн (2011).

КҮҮНДВР

Мазн баатрин тускар Хальмгт болн талдан һазрт хальмг болн орс келэр дала дегтр барас һарв (Фарфоровский, 1912; Хальмг туульс, II, 1968: 130–136, Хальмг туульс, III, 1972: 12–33; Семь звезд, 2007: 279–294; Утнасун, 2015 и др.).

Би болхла 2018 жилин март сард Т. С. Тягиновнас бичж авсн Мазн баатрин туск һурвн амн туужс номин эдлврт орулжана.

Эцкнь көвүн-көвүн гиһәд, он жаждал, у него были девочки. Ну, 2-3 [девчата], сына не было. И в конце концов родился сын. Он назвал Мазн. Голова большой – ик, ляжет на бок и не может повернуться. И он рос не по дням, по часам, прям. Ну, отец, незадолго после рождения сына, һурвта-дөрвтә цагтнь примерно, умер. Мать осталась с сыном. Все плакала. Вот тебе на, сын-сын гиж йовад, сын родился, ты нас бросил. Ушел, гиһәд. Ну, у него было, у отца был брат Очир. Ну, тер Очртан он нет-нет, когда трудно, к нему обращался. С малых лет он охотился.

Ик бичкнәсн авн он аңһучлад, рогатк кеһәд, шову хаһад, керә хаһад, аңһучлад, теегт бээһәд бэәнә. Өснә. Экнь уулад бэәнә:

– Вот эн көвүн бүтн күн болшго болв. Эцк уга. Гертән бээжәхш. Мел кеер тег эргәд йовна, – гиһәд.

Ну, тегэд он вырос. Өсэд, по́дрос. Арвн долата-нээмтэ болад, нег Э́рктн Байтхан гиһэд нег маңһд хотнаннь малынь кевтнь тууһад ава́д йовж одна. Тиим эвр догшн, тиим чидлгэ маңһд бээж. Ну, тигэд Мазн өсэд, арвн зурһата-долата болад, он кеер йовдг болвчн, ухата болад, он смекалистый такой. Тольгта, ухата болад, тер Бийктн, Э́рктн Бийктэниг диилэд, алад, көөһэд авч одсн малынь, түүнэ бийинь малтаһинь хэрү авч ирэд, хотндан түгэһэд өгчкнэ. Хотнь байрлад, ду һарһна, тигэд: «Оо, мана Мазн баатр уже ик. Өсэд-босад, ик баатр болад, ма́днд уже мана мал геелго, хэрү ма́днд ик дөң болжана», – гиһэд.

Иигэд-иигэд, өсэд-босад, ода бас саннав: «Ода нанд ю кеж авхм бээж – лук. Саадг». Ода саадг кен гихнь, теегт модн го*. Эльдара́н то́лько эс йовсн болвчн, модн олдхш. Йовж-йовж-йовж, тегэд Ижл холд ирнэ. Ижл холд ирхлэг, дала бурлакмуд, орсмуд би деерэн то уга, иим-иим, ик-ик брэвн мод чирж йовна. Тигэд ирэд, орсмуд тигэд модан, деесэн тэвчкэд, эрг деер һарад, амрад сууцхана. Мазн баатр теднлэ ирэд мендлчкэд, ода тер модынь хэлэһэд, модн деерэһэр йовж йовад, нег модн ему таасгдна: «Оо, саадг кехлэ, мел эн модн нанд дигтэ. Утдан 20 метр, бөдүндэн бочкла эдл. Иим 2 залу теврж бэрж чадшго», – гиһэд, тигэд сурна:

– Ой, нанд эн модан өгтн, эн мод нанд саадг кехлэ, модн го* болжана, – гинэ.

А тедн келнэ:

– А, ха-ха, – гэд*, инэлднэ. – Ажрһ аду көөһэд ава́д ир, өгнэв чамд. Тер модан авхич.

Ээ, һарадчн гүүнэ, Мазн. Һарад гүүһэд, Очр авһнь адута бээж. Авһиннь адучур ирэд келнэ:

– Эн тенд, Ижлд, нанд саадг кехлэ, нанд кергтэ модн йовна. Иим ик, бөдүн. Эн ажрһ тууһад авч одтн. Тедн ажрһ аду суржана, тер моднас.

Адуч элкэн тас гэд инэнэ:

– Яа, яһжанч, адун мини биш, чини авһин. Авһасн одад сур.

Ай, һарадчн гүүнэ, авһ талан. Авһиндан ирэд, келнэ:

– Ой, авһ Очр, авһ Очр, тенд Ижлд тиим мод үзүв нам. Та меджэнэлмт. Ода би йосн ик баатр болув. Нанд саадг, сэн саадг го болжана. Тег эргэд альдара́н эс йовбу, теегт нег шовах модн голм. Вот тедн тер моднасн ажрһ аду суржана. Авһ, нанд нөкд, дөң болтн. Танас талдан нанд күн голм* нань. Та эс нөкд болхла, кен нөкд болхм нанд? Дөң болтн, – гиһэд, уульхин ниһэр [нааһар] сурна.

Авһнь тигэд босад, гер дотраһар цааран-нааран йовжаһад, санна: «Мел чик келжэнэ, мини ач көвүн. Ажрһ адун нанд харм. Ну, ачм түнгэс даву харм. Эн йосн ик баатр волж* одв. Вот саадг күрчэхш. Ю кехв тер адуһар би?»

– Ой, намаг бос, йов, – гиһэд, йовад, адуһан тууһад авч ирнэ Ижлд. Ижлд авч ирхлэ, одак орсмуднь ээһэд, шуд киртэ картузан ава́д, мөрглэд:

– Яа, дэрк-дэрк, барин. Тэвж хээрн болтн, тэвж хээрн болтн. Бидн наадлад, шог кеһэд сурлавдн, келлэвидн. Ма́дн тана дала мөрэр ю кехв? Ав, дурта модан! Мана модн бишлм. Тер Москван купцин моддуд. Дала, миңһн моднас нег мод уже медхн дутулхм го*, тер. Тоолх го*, – гиһэд, – Ав, – гинэ.

Мазн одад:

– Эн модн, – гинэ.

Тер орсмуднь эрэн гиж татад, шүүрэд, усна көвэд һарһна. Мазн түңгинь иигэд, ручкла эдл, эм деерэн тэвчкэд, һаран сүүдчкэд, шуд гүүхинь аң йовж одна.

Орсмуд:

– Вот это да! Вот ямаран чидлтэ көвүн эн, – гийэд.

Тегэд ик толһачднь Очр авһнь ирэд, келнэ:

– Тадн бийдэн чирхин ормд эн мини эмэлтэ-хазарта мөр авад, эн мөр унад, мөрэр чиртн. Амр болх танд, яһвчн. Эн мөрэрн белг өгчэнэв, би таднд. Раз таднд адун керго болхла.

Оо, теднь:

– Ханжанавдн, ханжанавдн. Барин, ханжанавдн, – гилдэд, мөрглдэд, – Оо.

Очр адуһан тууһад күрч ирнэ. А, тер Очриг иртл, авһан иртл, Мазн уже модан авч ирэд, гертэн чавчад, өөрэн бээсн нег тавн-арвн залу авч ирэд, ик гидг бат арһмж авч ирэд, нег үзүрэснь боочкад, теднд өгнэ. Босхчкад, нег үзүрэснь бийнь теврэд сууна:

– Тадн үңгиг эн арһмжар татад, нан тал өкэлһтн, – гинэ.

Ну, саадг кехлэ, нагнуть надо его же. Яа, дееснь тасрад, арһмжнь тасрад, залус игэрэн-тигэрэн үзг го *одна. Дэкэд һарад, нег цөөкн залус авч ирэд, 10-20 залус болна. Бас арһмжнь тасрад, залус үзг го*. Тегэд:

– Яа, өңгэр таднла цаган үрэжэсн бээжү, – гийэд, модан тайг кевтәһәр түшж авад, сүкән авад, уул авад орна.

Уул тал одад, Оватын уулд одад, уулын ташуднь таг кеһэд шаачкад, малтад шаачкад, нег үзүринь эвкэд, һазр тал бийинь дарад, саадг кеһэд, кенэд уга, эвртэ гидг саадг кеһэд, тигэд ик баатр болад, эврәннь бээсн һазран, орн-нутган ирсн дээчнрәс харсдг *вәәсн** болжана гийэд мини эцк келдг бээсн болжана. Оказывається, он тер саадган кечкэд, воевал. Тогда называлась Малая Русь, Малая Россия. Тенд Иван Сирко гийэд подмосковн запорожцин дээнэ толһач, ик, бас богатырь:

– Флот меняю,- гийэд.

Казакин толһач Капустолян гийэд черкесский, бас дээчин толһач. Хальмгас Мазн баатр. Эн дөрвн баатр негдэд, мель түрүлж Мазн баатр йовдг бээж. Тигэд весь һазаһас ирсн дээчнриг, һазадын орнас арвн жилин, арвн негн жилин туршарт дээллдэд, вот тер Сирко бичжәнэ тенд: «Мазн баатр пиком», – г[ово]рит, – владел как карандашом. Пик гийэд вот иим ик ут модн бээнэл, үзүртнь эн, юута шовһр, төмр шаачксн. Тер жидәрн, пикарн тенд бээсн мөртэ күүг мөртәһинь өргэд шивдг бээсн болжана. Тиим чидлтэ. Тер дегтр, орсаһар бичэтэ дегтр намд бээнэ. Иим бичкн брошюрк. Вот эн һарсн дегтрт һархм тер. Вот тиим юмн, тиим Мазн баатр бээж. Вот тигэд 1675-ч, [16]73-ч жиләс нааран или [16]71-гч жиләс нааран 1681-гч жил күртл дээллдэд, мел сүүлднь Турц, Турцин дээчнриг, командиринь мөртәһинь шуд авад, жидәрн өргэд, Гнилой моред хаяд, диилэд, тигэд тедн сүрдэд, һаран өргэд, орж өгнэ. Түнәс нааран эндр өдр күртл Турций Россия тал хурһан шовадго болжана.

Тиигэд дээллдэд, ирэд, тиигэд йовсн юмнднь каждый, за каждый как, ямаран дээнд дээллдэд диилснднь медаль өгэд, мөңг өгэд, похвальн грамот өгэд, юн гинэ, Алексей II, Николай I, Петр I күртл даже ирсн, хальмг һазрт ирсн Мазн *ишо** какие-то командирмуд баатриг хээһэд ирэд, хальмгудыг налогас сулдхад, цуһар тер дегтрт йовна. Тер цагт Беляев, Иван Беляев, Юрий Лыткин, *ишо** какие-то ученые даже, тер хамдан дээллдж йовсн Иван Сирко, цуһар бичжәнэ. Мазна тускар.

И тегэд тер бичкн дегтрт заглавнь йовна «Легендарный калмыцкий герой – Мазн баатр» гиж. И тигэд тер юунд мини эцк келнэ, келгднэ: «Тер саадган кечкэд, Мазн баатр тегэд черксин хаана Иштк гидг богатырь, ик баатрин марлын чикн, шуд иигэд олень кевтэ, зогсад бээдг негхн зүстэ, бор зүстэ адуһинь көөх ухан орна.

– Тигэд *энжл* *Иштк арвн долата, – гижэнэ Мазн баатр. – Хөөтндэн арвн нээм күрхлэрн, һазр деер кү, эмтэ киитэ юм үлдэшго, кевтнь дархм. Ода эн жил 17-та, эн жил ода би, 17-та деернь, адуһинь көөдм түүнэ. Нам чидлм күрх, – гижэд ухалад, адуһинь көөхэр харна.

Тиигэд күлэнэ: «Нэ, мөсн көрхлэ, Ижлин мөсн көрхлэ, тигэд йовдм би – гижэд күлэхэд, саадган кечксн, – намд уже саадг бээнэ энчн. Эндэсчн би темдгилжэхэд, шуд, хаһад авхув, толһаһинь», – гижэд.

Ай, тигэд мөсн көрнэ. Мазн нөкдэрн, цөөкн мөртэ күн, Черкес орад һарад йовна. Иштк нойна адуһинь көөхэр. Ижл деер ирэд, Ижл көрч одсн. Ижлинь һатлад һарчкад, мөрнэсн буучкад, тигэд һосан тээлэд, ишкэ өөмсөн һосн деерэн өмсэд, һанцхарн Иштыг нойн тал һарад бээнэ. Үүрмүдтэн келнэ:

– Тадн өөрэн бээжэтн. Би эврэн одад меднэв.

Һанцхарн ода йовад, Иштгин герин һаза ирхлэ, Иштк ода *хэлымгта* *эдл ишкэ герт биш, модн гертэ. Үүднэ өрэл секэтэ, Мазн үзнэ, үүдэрнь. Иштк нойниг үзнэ. Мазн баатр. Эвртэ гидг, шуд ик, бөдүн, һариннь моһлцгнь шуд иигэд арзалдад бээнэ. Нүцкн. Һаза ода мөсн көрч одсн, январь-декабрь сар болжана. Шалврта, киилгэн тээлчксн, көлснь һоожад, киилгэрн бийэн, көлсөн арчад, гер дотр йовад бээнэ. Юмнас чочад *го**, сүрдэд *го** Мазн түнгиг үзчкэд, сүрднэ. Сүрдэд, санна: «Оо, энчн намас үлүдшго, минниһэс үлшго». А хэрү эргэд, хэрү йовхар седнэ. Көлдэн яһад ишкэ өөмс имссмн гихлэ, он же чаһһар ишкхлэ, медгдх, соңсх гижэд, он *а гоһар* *орхар бээсн болжана. Медмж *гооһар**. Үүдэр үзчкэд, сүрдэд, хэрү һарад йовхар седхлэ, эргхлэ, гер дотрас Иштк келжэнэ:

– Яа, Мазн баатр һаза ирвч? Һаза йовад юу гетжэхмч? Юу тодлжахмч? – гинэ, – Герт ор. Би чамаг *өчкүлдүрәс** нааран күлэхэв. Юңгад гихлэ, өцкүлдүр асхнас авн һазр чичрлэ, нэ, би санлав: «Хэлымгин баатр Мазн аашна. Намар ирж йовна», – гижэд. Чи мел өңгэр ирсн *го** болхмч. Ор герэд, – гинэ.

Ну,тиклэ Мазн баатр орна. Орад зогсхла, иигэд:

– Су! – гинэ, – Юн учрар ирсэн кел. Чи мел өңгэр, хара ирсн *го** болхч. Нег керг-тэ болад ирсн болхч. Кергэн кел, – гинэ.

Мазн баатр келнэ:

– Мел чик. Чи мел харһвч, би өңгэр ирсн гов. Би чини марлын чиктэ нег зүсн бор һазр дүүргжэх адуһичн көөхэр ирүв, – гинэ.

Тиигхлэ Иштк келнэ:

– Нэ, ода, залу тоод илһн *го**. Чичн залу, бичн залу. Залу күн заңһсн талан, зандн модн нээхлсн талан гижэд, Нэ, ав, көөһэд авад йов, мини адуг. Чамаг ода цөкрэхэр бээхшв. Кедү жилдэн чи күлэсн болхч мини аду көөхэр. Сансн санаһан күцөһэд, көөһэд авад йов, – гинэ. – Ну, зуг, мед, хөөтндэн эн цагла, мель как раз эн өдрлэ, эн цагла би ирэд, адуһан хэрү көөһэд авад йовхув. Тер цагт мини ардас көөлдэд ирдг болвзгоч, чи меджэнэч, яһад би келжэхнь,- гинэ.

Он знает, что в будущем году 18 лет, никого он не оставит на земле. Надо самому. Только диилхм болжана. Мазн баатр босад, чаһһ гидгэр ишкэд босад, келнэ:

– Нэ, залу тоод илһн го* , келсн үгдчн ханжана. Менд бэ! Хөөтнь, эн цаг күртл, хөөтнь эн цагла харһкудн, – гийһэд, – келсн залу тоод илһн го *. Мел чик, санаһарн келсн төлөд чини цогц-махмудчн нег шав гооһар чамаг үлдэжэнэ. Менд бэ. Хөөтнь эн цаг күртл, – гийһэд, үүдинь хам цокад, шуд гериннь стена көндртл һарад, адуһинь көөһэд, авад күрч ирнэ.

Не, отг-нутгнь саак: «Оо, мана Мазн баатр иим сээхн аду авч ирж. Нег зүстэ, – гийһэд, ду дуулад, ду һарһад, магтад, ду һарһад, дуулад, Мазн баатртан байрлад бөөцхэнэ отг-нутгнь.

Не, ода, удан болну, ахр болну, хөөтннь тер өдрлэһэн, как раз мел тер өдрлэһэн, тер цаглаһан Иштг нойн ирэд, адуһинь көөһэд авад һарчана. Адуһинь көөсн төлө, бийсиннь малынь кевтнь. Яа, Мазн һарчахш, көөлдж. Мазн санна: «Ода энчн 18-тэ болчксн күүнд, нег, негчн күүнд бийэн өгшго. Зуг только он диилхм. Үнгиг диилхлэг, мектэ гидг ухаһар диилх кергтэ. Нань төрүн чидл күршго», – гийһэд санад, түңгшэд сууна.

Ну, көөһэд һарсн мөрнь, мал дотрнь мөрнь, Мазна мөрнь, мел, шуд алдрад һархар, мел һаза һархар, һаза тал йовад йовна. Иштк нойн эврәннь адучиртан келнэ:

– Эн Мазна мөр бэрж өгтн нааран, – гийһэд, бэрүлэд авад, көтлэд авч ирнэ.

Тигэд санад суухла, генткн Иштк нойн орж ирнэ. Орж ирэд, келнэ:

– Ой, ода бийлэрн эдл бас, чи баатр, би баатр. Бийлэрн эдл эвртэ гидг залуг йовһар үлдэнэ гисн, мел цань арһгоһар дажржах йовдл. Тер төлөд чамд мөричн панцирь авч ирүв, һаза бээнэ мөрнчн. Йоста сэн залу болхла, баатр болхла, мөрэн унад, мини ардас көөһэд, адуһан ав, – гинэ. – Арһ го* болхла, баавһаннь хормад орад су өөрөн, – гинэ. – Арһ го залу болхла.

Тиигж келэд, ишкрэд дуулад, ишкэ гериннь үүд секэд, һарад, мөрэн унад, ажрһ адунаннь ардас гүүһэд йовад одна, довтлад. Мазн арднь түңшэд, санж-санж: «Не, ода яһж диилхм ода үңгиг би, үндчн болхлаг дээнэ хувцн бээхм болжана, сумн авшго. Ямаранчн би саадгар хасн бийнь, эн авгдшго нанд. Дээнэ төмр хувцта. Нанд тиим хувцн го. Мел мек-ухаһар, мел цань арһ го гүн ухаһар авхм болжана. Ода яһж авхм үңгиг?» – гийһэд санж-санж, генткн ухан орна. Дотрнь. «Ода, ой, би үнгиг мекэр авдм, үңгиг. Шуд өөрдэд ирчкэд, саадган теңгр тал, йоснднь икэр татад, теңгр тал делдм би саадган. Тигэд он теңгр тал хэлэх. Эн Мазна, хальмгин баатр теңгрт ю күлэжэнэ гийһэд, деегшэн хэлэхлэ, күнд толһань гедргэн унхла, эн дээнэ төмр хувцнаннь товчнь алдрх, тигэд би хооларнь үңгиг төвлэд хаһад авдм», – гийһэд, довтлад гүүһэд, ирэд күцэд, почти өөрдэд ирчксн цагтнь, Иштк хэлэхэд: «Оой, ода эн һэргтэ хальмгин Мазн баатр ода яһж йовна эн? Үклэн хээһэд аашна эн. Ода би 18-тэ күн, һазр деер эмд кү үлдэдм биш. Ода энүгэсн шуд довтлад, толһаһинь чавччад, шашкарнь толһа чавчад авчад, мөрэрн довтлад Оватын уул деер һарад, би өмнэснь бууһад, тэмкэн татад, таварлад суудг күмб», – гийһэд, довтлад аашна, хэрү хэлэхэд, Иштк.

Мазн баатр, дэрк минь, саадган таг кеһэд шуд теңгр тал делчкэд, теңгр тал хэлэхэд бээнэ. Иштк нойн өөрдэд ирчкэд: «Ой, ода эн теңгр тал ю хэлэжэнэ? Мел тер үнн болхий, хальмгин бурхн теңгр деер бээнэ гидг? Теңгр деерэс бурхн ирэд, намаг мөртөһим өргэд авад йовж оддг биш болхий?» гийһэд, теңгр хэлэхлэ, күнд толһань гедргэн унад, товчнь, төмр панциннь, бу тусдго төмр хувцна товчнь алдрн, киилгин цаһан захнь үзгднэ.

Мазнд только это надо. Хаһад, толһаһинь хэрү кәндртл һазрт унад йовж йовна. Иштгин толһаг авчкна. Иштк толһа го* бийнь, гүүһэд аашна, саблян бәрчкәд, довтлад аашна. Мазниг мөрн деер сууна гиһэд, чавчхар бәәнә. Өөрдәд ирж йовхинь үзәд, Мазн бууһад, мөрнәннь өргн дорнь орад, толһаһан өкәлһәд, зогсна. Иштк гүүж ирәд, толһа деернь саадгарн как чавчад окна. Эмәлнь хойр әңгрәд, тохмнь хойр әңгрәд, ну, мөрнднь күрсн го. Тиигчкәд, Мазна толһа авчкн күн болад, довтлад, Оватан уул деер һарад, мөрнәсн бууһад, эмәлән авад, көвцг деерән суучкад, хавтхасн һанзан авад, тәмкән нерчкәд, татхар седхлә, толһань го. Только тигәд оч меднә: «Аа, Мазн баатр түрүлчкн болжана, мини толһа авчкн бәәж», – гиһәд, һанзан окчкад, шаашкан авад, һазрт таг кәһәд шаачкад, ишәснь таг кәһәд бәрчкәд, сууһад, тегәд әмнь һарна. Мазн баатр мөртә ирәд, өөрнь зогсчана.

Нә, тигәд хэрү эргәд, Мазн баатр адуна ардас довтлад, хәәкрнә:

– Адуһм хэрү кетн, хэрү тууж авч иртн. – Назад гижәхов, ода хәльмгәр болхла, орсаһар болхла. – Адуһм хэрү кетн, – гиһәд хәәкрәд, хәәкрсн дуунд уулын дора нүкндән кевтсн аюһин цөснь асхрна. Так, тииктлән он күчтәһәр хәәкржәнә.

Адучнр адуг хэрү кәһәд, Мазна өмн ирәд, һурв давтад:

– Ой, гемимдн тәвж өгтн, тәвж өгтн, – гиһәд, адуһинь, адуһинь тууһад авч ирәд.

Тигәд эврәннь залуст ирәд, Мазн келнә:

– Тер Оватын уул деер Иштк нойн шаашкан игәд атхад, үксн бәәнә. Тер шаашкинь авч ирж өгтн нанд. Бичә хурһинь керчтн, – гинә. – Хурһнднь һар күрдг болвзот. Арһул иигәд, нежәдәр секәд, шашк автн. Бичә керчтн, – гинә.

Залус ирәд, татна-татна, һарч өгчәхш. Таг кәһәд атхчкад, баатр күн үкчәх. Ну, арһ го болад, чавчад, үй-үйәрнь чавчад, хурһинь чавчад, шашкинь авч ирнә. Мазн баатр келнә:

– Нә, яһж аббут, так? Мини келсн үг күцәвүт? – гинә.

– Уга, төрүн хурһнь һарч өгш, нег хурһнчн һарч өгснго. Арһ го * хурһинь үй-үйәрнь чавчад, тегәд аббудн, – гинә.

– Ой-йо. Мууха юм, мууха юм. Намаг үксн цагт мини үй-хайәс нег бүтн ухата күн үлдшго бил гилтәл. Мини ачнр, внук, правнукас нег бүтн сән залу үлдшго болв билтәл, үйәсм, – гинә.

Вот точно. Күн үлджәхшлм ода. Ямн гидг көвүһинь, әвртә гидг көвүһинь, тер Аюка хаана көвүн Церн гиһәд, Церн, Дундук, Дундукин көвүн – Церн хан бәәсн. А Ямн, Мазн баатрин внук бәәсн болжана. Мазн баатрин көвүн – Гүмб Церн, Гүмб Цернә көвүн – Ончха, Ончхан көвүн – Ямн. Правнук бәәж. Мазн баатрин. Хәльмг Таңһчд түрүн болж ик сурһальта зайсанг болв. Ик толһач. Хаана ормд, Увш хаана ормд, он Аюка хаана ормд, он хан болад, тер Цернәннь ормд, Дундукинь ормд, хаана весь кех юм кәһәд, таслад йовдг бәәж. Тиим сурһальта, ухата. Түнгиг тер Аюка хаана правнук Церн Дундуков дүүднь келнә. Ямн и Балг гиһәд хойр көвүтә бәәсн болжана Мазн баатр. Тер Балг гидг көвүнднь келнә:

– Чи әәрм-цергән дуудад, цергтәһән мини дүүг одад дәәл, – гинә.

Дундук Омбо гидг дү бәәж тернь. Дундук Церн бийнь, хан Омбо гиһәд дүнъ. Дүүдән. Ах-дү хойр хоорндан нег юм ис хуваж чадад, мал-гер, наверное, тоже. Тигәд Ямна дүүг дәәһәр: «Дәәл одад, мини дүүг», – гинә. А тер Ямна дү – Балг меднә, шо Аюка хан Мазн баатр хойр хоорндан хоть 6-гч поколень болдг болвчн, ахнр-дүүнр. Тигәд ода тедн ах-дү болад, чини, чини дү биш, миничн ах-дү гиһәд дәәллдх биш, тер бәәсн Цернә нутгас нүүһәд, герәр йовж одна. Хәльмг герәрн. И, тиигәд тер Церн

үлү үзэд Ямнд, орсаһар зависть. Үлү үзэд, Москван хаанд жалоб бичэд Ямна Церн: «Ямн Балг хойр, ах-дү хойр гертэн 3 миһн церг бэржэнэ. Биисэн хэлэтхэ», – гихэд, худлаһар тигэд хов цацад, Мазн баатриг ирэд тигэд, Москваһас ах-дү хойриг, дөкэд нег дү бээжл ода – ах Стипан гихэд, мини эцк тиим юм келдго билэ. Ода тигэд дээллдэд йовдг, эвртэ боевой военный, бас юмнла гулять кеһэд һарһсн көвүн болни? Юн болни? Ах-дү һурвниг күүкдтэ-юмтаһнь – 18 күн. Итого 18 күүг Москва тал авч одад, түүрмд дүрэд, Ямн, Ямниг – Москвад, а Балгинь – Санкт-Петербург, Ленинградт, Стипан гидгнь бас Москван түүрмд. Һурвлаһинь в одно время через месяц, дигтэ эвртэ гидгэр испытывать кеһэд, цокдг бээж маляһар, модар. Тигэд ах-дү һурвулн от пытки умерли. А, көвүд, ачнр-зеенрнь сыновья в тюрьму посадили. А гер-бүлинь, весь мал-геринь с молотка продали. Вот виш Мазн баатр как он угадал. Вот тиим-тиим конец болна Мазн баатрин. Это всё я знаю Митировас. Бичсн. Мини эцк, мини, саблин тускар, Иштгин тускар келлэ и тер Бийтхан. А, тегэд тер дээнэс тер книгт йовна.

Мини эцкчн келдг билэ: «Же гихэд уже, дэн дээсэн уже жегэд, өсэд-босад, амрад, игэд амр-аңхун бээсн цагтнь тер Бийтхан, одак тер байна, теднэ мал көөдг. Мазн баатр түнгиг диилэд, малан авсн. *Тиинэ** хойр көвүн өсэд-босад, Мазн баатриг [16]83 году э-гоһар гетэд, бэрж авад, алад, эмтнэс соңсад, алхла, алад хайчксн бийнь теңгрт одн, одн цуһар күцхлэ, Мазн баатрин шавнь эдгэд, өрүнднь босад, юн, өөрэн юунас, цандгин уснас, булгин уснас һаран уһана, чирэһэн уһахла, эдгэд, босад йовж оддг бээсн болжана. Тегэд тер төлэд одн күцхлэ, бүрлддг, Очра Мазн гихэд туужд орсн. Түнгиг медэд, тигэд шавтачкад, кеер теегт авч одад алад, кусок-кусокар керчэд, энд-тенд хаяд, тегэд Мазн баатр эмдрдгэн уурсн болжана. Всего 29-30 насндан. Ти[ү]нгиг мини эцк келдг билэ. И тер дегтртчн йовна. В [16]81 году всего 11 лет воевать кеһэд кончил. Приехал, отдыхать кеһэд, спокойно с войнами вернулся, жив-здоров. В [16]83 году тер Бийтхана 2 көвүн ирэд, гетчөһэд, гетчөһэд бэрэд, значит, алад, тигэд, чавчад, такой молодой, такой воин. Такой военный, такой легендарный герой. Без времени умер, от жизни ушөл гиж писатель бичжэнэ. Беликов или Лыткин. Так что мини эцкин келсн юмн мел харһжана точно. Мини эцк альдас медхм, түнгиг? Бийнь эцкэсн 2 насн дундур өнчн үлдсн. Это весь из уст в уст. Би таднд келж өгнөв. Таднас кедү күүнд күрх? Тедү мет тигэд. Мини эцкин авһнр там, наһцнр, дядьки всё рассказывали про своих предков. Мазн баатрин тускар. Мини эцкин тигэд память тиим бээсн болжана, бат, тиигэд медж авсн. А Китайд одхла, манад ирсн тер Нара гихэд көвүн, нанд ач көвүн болж ирлэ. В [19]94 году 33-та көвүн. Таняһас 3 насн дү. Тедн, *тиинэ** эцкт, Эрнцн гидг эцкнь кесг жил директор йовсн бээж. Эн цагла. Тиинэ гертнь йовсн бээж: иим ик дегтр зузан. Ну, зузандан 3 хустгин герлэ эдл тиим, ну, 15 сантиметров, допустим, будет. И Мазн баатрин тер туг, дээллдхлэрн туган өргэд йовдг бээсн. Ху игэд, сумн орад, иигэд дунд көвэ-мөвөн салурч одсн. И тер сааблнь, и тер саадгнь, тингиг тер манад ирсн күн Нарна эцкд йовсн бээж. Эрнцнд. Хадһлгддг бээж. И тер хадһлад йовж йовсн юмг в 67 году у них культурная революция началась. Дигэд гидг нэрнэр они хээһэд, тингинь олж авад, туг деернь тер юмсудинь тэвэд, дегтринь, шашкинь, тер саадгинь шуд цуһар хэләһэд бээтл, шатачкж. Тигэд бидн сохр үлдүдн гижэнэ.

Ода тер, ода би санхлаг, тер Цецн Буурас нааран бичэтэ йовсн болжана, тер дегтрт. Тигэд ода бидн только 4 поколень меднэвидн гинэ. Ода тер нанд ирсн Нара, эцкнь, эцкиннь эцк и Наран көвүн. Вот. А цааранднь медхшүдн гинэ. Ну, Ямнас харсн бидн дегэд сээнэр меднэвдн. Ода эндр өдр мадн Байн булгт 87 күн бээнэ гинэ. А так в Жунһарии там 30, Бортал – везде, альд болвчн бээцхэх дала. Тедн каждый бийснь-бийснь бичцхэнэ гижэнэ. Вот такие вещи.

А Ш Л В Р

Эн амн туужсин хол ухань Төрскн, сулдхвр гиснэс үнтэ, эркн юмн күүнд уга гисн тоолвр болжана. Мазн баатр йоста туужлгч күн. Мазн — Ижл мөрнэ торһуда эрктн овгин Очр-ахлачин тавн көвүдин ууһн көвүн. 17-р зун жилин хойрдгч өрэлд Өрэсэн дээнд алдрта цергин ахлач болж бийэн мөңкрүлсмн. Ар Кавказд Турк, Персин цергүдлэ кесн оln дээнд орлцж, Төв Азин хасгудын дэврлтиг сөргв. Ик эрт, 1683 жилд, бурхн болв.

Олзлгдсн зокъял

Алтин чеежэтэ келмрч Боктан Шаня (2010) [= Хранитель мудрости народной Шаня Боктаев] / сост., предисл., коммент. и прилож. Б.Б. Манджиевой. Элиста: Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН.

По следам Номто Очирова (2018). Материалы международной научной экспедиции «Джангар-2017», собранные Малодербетовском и Кетченеровском районах Республики Калмыкия 7-8 августа 2017 г. [Текст] / Запись, расшифровка и сост. Коваевой Б.М. Элиста: Изд-во Калм. ун-та.

Семь звезд: Калмыцкие легенды и предания (2007). Сост., пер., вступ. ст., коммент. Д. Э. Басаева. Элиста: Калм. кн. изд-во.

Т. С. Тягинован амн урн үгин көрңгэс (2011) [Фольклорные материалы из репертуара Т. С. Тягиновой. Самозапись 2004–2011 гг.] / сост., коммент. Б. Б. Горяевой. Элиста: КИГИ РАН. На калм. и рус. яз.

Тягинова, Т. С. (2004). Мой предок Мазан-батыр. *Мазан-батыр: известный военачальник XVII в. и легендарный герой калмыцкого народа*: Матер. науч.-практ. конф., посв. 350-летию со дня рождения известного военачальника XVII в., легендарного героя калмыцкого народа Мазан-батыра / Науч. ред. В. Б. Убушаев, М. С. Горяев. Элиста: КИГИ РАН, 61–65.

Утнасун, Осорин (2015). Мифы, легенды и предания синьцзянских ойратов и калмыков: сравнительно-сопоставительный анализ. Отв. редактор, автор предисловия Э. У. Омакаева. Элиста: КИГИ РАН.

Фарфоровский, С. В. (1912). Две легенды о любимых калмыцких богатырях. *Записки Ростовского-на-Дону Общества Истории, Древностей и Природы*. 1 / Под ред. А. М. Ильина. Ростов-н/Д: Электротип. Закройцева. 58–60.

Хальмг туульс. II боть / Манжин Санжас бичж авсн Бембэн Ш. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1968 (на калм. яз.).

Хальмг туульс. III боть / Нээрүлж кевллд белдж диглснь: Н. Н. Мусова, Б. Б. Оконов, Е. Д. Мучкина. Элст: Хальмг дегтр һарһач, 1972 (на калм. яз.).

Хуучн үгд худл уга. Кеерин хураңһу материал. Истины древней словесности. Коллекция экспедиционных материалов / сост. авт. Вступ. Стат. На калм. яз. Е.Э Хабуновой. Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2018. 399 с.

References

Altın cheejtə kelmrch Boktan Shanya (2010) [= Keeper of the wisdom of the folk Shanya Boktaev] / comp., foreword, comment. and app. B. B. Mandzhieva. Elista: Kalmyk Institute for Humanitarian Research, Russian Academy of Sciences.

In the footsteps of Nomto Ochirov (2018). Materials of the international scientific expedition “Dzhangar-2017”, collected in the Maloderbetovsky and Ketchenerovsky districts of the Republic of Kalmykia on August 7-8, 2017 [Text] / Recording, transcription and comp. Kovaeva B.M. Elista: Kalmyk University Publishing house.

Seven Stars: Kalmyk Legends and Traditions (2007). Comp., trans., intro. Art., comment. D. E. Basaev. Elista: Kalm. Book Publishing house.

T.S. Tyaginan amn urn ygin kərhgəs (2011) [Folklore materials from the repertoire of T.S. Tyagina]. Self-recording 2004–2011 / comp., comments. B. B. Goryaeva. Elista: KIGI RAS (in Kalm. and Russian).

Tyagina, T. S. (2004). My ancestor Mazan-batyr. *Mazan-batyr: famous military leader of the 17th century. and the legendary hero of the Kalmyk people*: Mater. scientific-pract. conf., dedicated To the 350th anniversary of the birth of the famous military commander of the 17th century, the legendary hero of the Kalmyk people Mazan Batyr / Nauch. ed. V. B. Ubushaev, M. S. Goryaev. Elista: KIGI RAN, 61–65.

Utnasun, Osorin (2015). *Myths, Legends and Traditions of the Xinjiang Oirats and Kalmyks: Comparative Analysis*. Editor, author of the foreword E. U. Omakaeva. Elista: KIGI RAS (in Kalm.).

Farforovsky, S. V. (1912). Two legends about beloved Kalmyk heroes. *Notes of the Rostov-on-Don Society of History, Antiquities and Nature*. 1 / Ed. A. M. Ilyina. Rostov–n/D: Electrotipe. Zakroytsev. 58–60.

Halmg Tuuls. II bot' / Манжин Санжас бичж авсн Бембан Ш. Elst: Khalmg degtr harhach, 1968 (in Kalm.).

Halmg Tuuls. III bot' / Нəəрылж кевллд бeldж diglsn: N. N. Musova, B. B. Okonov, E. D. Muchkinova. Elst: Khalmg degtr harhach, 1972 (in Kalm.).

Huuchn ygd hudl uga (2018). Keerin huraṇhu material. Istiny drevnej slovesnosti. Kolleksiya ekspedicionnyh materialov / sost. E.E. Khabunova. Elista: ZAO «NPP «Dzhangar».